

УДК 812.161

Алла Коваленко

**ХАРИЗМА В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА ЯК ЧИННИК
ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ
(за матеріалами збірки публіцистики
«Пульс української незалежності: Колонка редактора»)**

Стаття присвячується дослідженню особливостей харизматики одного з провідних лідерів дисидентського руху — В. Чорновола. Політик і публіцист має генуїнний (істинний) тип харизми. Дискурсивні характеристики публіцистичної комунікації В. Чорновола визначаються його опозиційним відношенням до влади, високою національною самосвідомістю, жертвністю, патетикою й закличністю. В публіцистичних текстах ще не дослідженої збірки «Пульс української незалежності: Колонка редактора» модель харизматичної комунікації відбувається через апелятивність, що есплікується за допомогою відповідного набору експліцитних та імпліцитних вербальних та екстралінгвальних засобів.

Ключові слова: харизма, апеляція, вербальні засоби, аргументація, публіцистика, публіцистична комунікація.

Статья посвящена исследованию особенностей харизматики одного из ведущих лидеров диссидентского движения — В. Чорновола. Политик и публицист владеет генуинным (истинным) типом харизмы. Дискурсивные характеристики публицистической коммуникации В. Чорновола определяются его оппозиционным отношением к власти, высоким национальным самознанием, жертвенностью, патетикой и призывностью. В публицистических текстах еще не исследуемого сборника «Пульс украинской независимости: Колонка редактора» модель харизматической коммуникации происходит через апелятивность, эксплецируемой при помощи соответствующего набора эксплицитных и имплицитных вербальных и экстралингвистических средств.

Ключевые слова: харизма, апелляция, вербальные средства, аргументация, публицистика, публицистическая коммуникация.

The article is dedicated to the research of the peculiarities of the charisma of V. Chernovol, one of the prominent leaders of the dissident movement. A politician and publicist has a genuine (true) type of charisma. The discursive characteristics

of V. Chernovol are defined by his oppositional attitude to the power, high national consciousness, sacrifice, pathetics and appealness. The model of charismatic communication is realized through appealness in the publicistic texts of the still unresearched collection «The pulse of Ukrainian independence: the editorial». This appealness is expressed through the corresponding set of explicit (appeal to God, people, nation, historical authority, the motive of unity, burning issues) and implicit appeals, through the demand of self-renunciation and self-sacrifice, through the aura of resistance and wrath directed against enemies, through the verbal and extralingual means.

Key words: charisma, appeal, verbal means, argumentation, publicism.

Актуальність дослідження зумовлена новим осмисленням концепту харизматична особистість та необхідністю вивчення особливостей публіцистичної комунікації під впливом харизматики В. Чорновола у його публіцистичній збірці «Пульс української незалежності: Колонка редактора», яка ще не ставала об'єктом дослідження.

Предмет дослідження — роль і специфіка харизми В. Чорновола як провідного дисидента у публіцистичній спадщині часів незалежності.

Об'єкт — збірка публіцистичних творів В. Чорновола «Пульс української незалежності: Колонка редактора» (2000).

Мета дослідження полягає у виявленні особливостей харизми автора як політичного лідера, так і публіциста; вивченні набору вербальних і екстралінгвальних засобів у його публіцистичних текстах задля забезпечення комунікативного процесу.

Поставлена перед нами мета спонукає до вирішення таких завдань:

- з'ясувати значення дефініції «харизма» в науковому світі;
- визначити роль і місце збірки у контексті всієї публіцистичної творчості В. Чорновола;
- дослідити тематику та проблематику публіцистичних творів, що увійшли до вищезазначеної збірки;
- виявити особливості та роль харизматики В. Чорновола в публіцистичних творах збірки «Пульс української незалежності: Колонка редактора».

У науковий обіг поняття *харизма* ввів німецький соціолог Макс Вебер (1864–1920) [1], запозичивши цей термін у релігійному дискурсі, і наповнив його трохи іншим змістом. *Харизма* [грец. *χάρισμα* — дар, достоїнство] — визнання за політичним лідером або приписування йому певної сукупності властивостей, рис та якостей, що дозволяють

послідовникам схилитися перед ним, шанувати його, забезпечують їх довірою і безумовною вірою в його необмежені властивості [6, 1121].

Феномен харизми досліджувався в різних філософських вченнях такими відомими мислителями, як І. Кант, І. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель та ін. Розширюючи сферу вивчення, до цього поняття звернулися З. Фройд, Е. Фромм, К. Ясперс та інші вчені, які досліджували психологію особистості та соціальні спільності [4]. Один із сучасних дослідників — Х. Ортега-і-Гассет у своїй праці «Повстання мас» стверджує, що в основі розвитку цивілізації лежить біологічна вітальність, життєва сила, подібна до космічної енергії, і саме такою силою наділений харизматичний лідер [7].

Харизма нерозривно пов'язана з поняттям *пасіонарність*, яка в кожного етносу, пише Л. М. Гумільов, починається непереможним внутрішнім прагненням до цілеспрямованої діяльності, неодмінно пов'язаної зі зміною оточення, суспільного або природного, причому досягнення кінцевої мети видається йому ціннішим навіть за власне життя. Ефект, породжуваний цією ознакою, може розглядатися як *пристрасть* [2, 133]. Вона (пасіонарність. — А. К.) відіграє важливу роль у комунікативній ситуації, робить людину «героєм», який веде «натовп», що також характерно й для харизматичного лідера.

Однак з точки зору вияву ментальних особливостей харизматичності політичного лідера, з одного боку, концепція Л. Гумільова пояснює ментальний вияв глибинних психологічних рис етносу, з іншого — вона обмежується виключно природним процесом, натомість не беруться до уваги соціальні й духовні чинники у їх цілокупності.

У цьому дослідженні під *харизматичною мовною особистістю* розуміємо мовну особистість харизматичного політичного лідера, який у період кризової (революційної) ситуації здійснює *емоційне* керівництво масами, реалізуючи свої комунікативні наміри. Джерела піднесеного стану політичного лідера — його жагуча переконаність у правильності дій, віра у свої ідеї, усвідомлення себе здатним на здійснення змін у масштабах країни або світу, а також історичність, епохальність політичної ситуації, у якій бере участь сам лідер. Зазначений мотиваційний блок породжує високу апелятивність виступів лідера, налаштовує його та аудиторію на спільну емоційну хвилю, унаслідок чого виникає різкий сплеск емоцій (піднесення) у всіх учасників комунікації. У цей момент між лідером і народом перестають існувати

суб'єктно-об'єктні відносини, комунікант не відокремлює себе від комуніката, отже, народ асоціює себе з образом лідера й приписує йому якості, якими той володіє або повинен володіти.

Значною мірою високий ступінь апелятивності таких політичних виступів визначається *кризовою ситуацією*. У цьому контексті комунікативний акт *заклику* розглядається як вербально-паравербальний медіум, за допомогою якого харизматична особистість здійснює активну апеляцію до своїх прихильників, спонукаючи їх тим самим до зміни поведінки й/або мислення [6, 369]. В апелятивному дискурсі Н. Петлюченко виділяє ряд вербальних та паравербальних засобів загальної апеляції [9].

Харизматика пострадянського політичного лідерства в Україні пов'язується з В. Чорноволом та його діяльністю в Народному Русі України. Політолог К. Бондаренко вважає, що якби В'ячеслав Чорновіл усе життя прожив у себе на батьківщині, у Черкаській області, він би не став харизматичним лідером. Йому треба було спочатку переїхати до Львова і, трансформувавшись там через галицький соціум, повернутись до Києва і стати виразником галицької моделі державності на українському рівні — тільки тоді він став сучасною легендою [16]. Постхаризматизація В. Чорновола почалась одразу після його смерті. Про публіциста та феномен його політичної харизми написано десятки книжок [13], [15], статті [3], [11] звернення, есе, створено фонд його імені тощо [16].

Його талант шліфували мордовські табори і не випадково те, що процес міфологізації образу Чорновола розпочався в Мордовії, де його товариш з ув'язнення Михайло Хейфец, відзначаючи «дирижерські риси» дисидента, записав: «Спостерігаючи за ним збоку, я зіставляв його з Ганді, Неру, Кеніатою, Нкрумою; це саме схожий на них тип національного вождя» [13, 5]. Саме *образ жертви режиму* створюють автори життєпису В. Чорновола на сторінках сайту та порівнюють його з іншими національними героями України: «Щоб осягнути масштаб В. Чорновола, потрібен час, і Чорновіл уже вийшов на історичну дистанцію. Він не став Президентом України, але став її національним Героєм — посмертно. Його вбили в русі — у дорозі, по шляху до тієї, іншої України, за яку він платив здоров'ям і життям» [16] або «В'ячеслава Чорновола було вбито жорстоко й підступно, після тривалої психологічної облоги, після масового творення облуд-

ної громадської думки. Убито наприкінці тисячоліття, кривавого й загрозливого для України. Убито, як вбивали всіх її національних провідників — від Івана Мазепи до Хмеля, від Симона Петлюри до Грушевського, від Тараса Шевченка до Франка, від Степана Бандери до Василя Стуса та Івана Світличного» [16].

Серед творчої спадщини публіциста виокремлюють три найвагоміші праці — збірники матеріалів про політичні репресії «Правосуддя чи рецидиви терору» (1966), «Лихо з розуму» (1967) та перші числа підпільного позацензурного журналу «Український вісник» [19, 110], за які у 1996 р. він був удостоєний Державної премії ім. Т. Шевченка в галузі журналістики. У січні 1995 року В. Чорноволом втілено давню мрію про безцензурне видання: започатковано проєкт — аналітичне видання «Час/Time», де він вів колонку редактора до самої загибелі. Наслідком цієї праці стала збірка публіцистики «Пульс української незалежності: Колонка редактора», що вийшла в 2000 році. Її тематика визначалася політичною та громадською діяльністю В. Чорновола. Статті, виступи, промови, звернення — переважно таке жанрове розмаїття збірки. Вони присвячені внутрішній політиці держави після здобуття незалежності. Це перш за все критика офіційної влади, її прорахунків, критика політики комуністів, регіоналів і однопартійців, які насамперед дбали про особисті вигоди, зраджуючи ідеї Руху. Також він виступав із зверненнями до своїх виборців, адже був одним з претендентів на посаду президента України. Як редактор звертався з вітаннями до читачів, підводив підсумки політичної діяльності, застерігав від спекуляцій, до яких постійно вдавалися комуністи та регіонали, закликав до нових звершень, адже основна його мета — побудова європейського демократичного суспільства в Україні.

У моделі харизматичної комунікації між В. Чорноволом та його аудиторією (читачем) відбувається процес первинного і вторинного приписування йому як політичному лідерові певних харизматичних властивостей, який має два етапи і становить смисл подальшої харизматизації в ході його діалогу зі своєю референтною групою. Основними компонентами харизматичного комунікативного ланцюга є адресант (політичний лідер), адресат (народ) і послання (текст), з яким політичний лідер звертається до народу. Послання В. Чорновола становить собою триєдність, комбінацію особистості політика, його дій

і пропаганди, що формується навколо його дій. Воно максимально відповідає очікуванім уявленням народу про нього, що у свою чергу готовий сприйняти послання лідера й здійснити ряд певних дій. Вербальна реалізація послання здійснюється через аргументи й заклики, якими народ опановує й наповнює їх своїм змістом. Результатом вдалої харизматичної комунікації є, по-перше, стан довіри й, по-друге, піднесення, які переносяться на лідера й приписуються йому.

Мовний вплив публіциста прямий, оскільки матеріалом для дослідження стали надруковані прямі виступи на мітингах, партійних з'їздах перед «живою» аудиторією, а також зосереджений у часі й у просторі, тому що спілкування йшло одночасно з усією аудиторією, що безпосередньо перебувала перед оратором. Він черпає своє піднесення у високих ідеалах свободи, рівності, братерства, національної гідності, котрі визначаються специфікою національно-культурного коду та інтересами його прихильників, для яких він — харизматик. Відстоюючи ці інтереси, В. Чорновіл, насамперед, впливає на емоції, апелює до них.

Чорновіл — публічний політик, об'єктом і предметом публіцистики якого є реальна політична й суспільна дійсність і насамперед соціальні стосунки між людьми. А публіцистика в широкому її значенні, за визначенням В. Здоровеги, своєрідна ділянка духовної культури, вид творчості, що охоплює всі виступи на актуальні суспільно-політичні теми. Її мета — вплив на громадську думку, суспільну свідомість, стимуляція соціальної активності [5, 223]. Публічність становить одну зі складових його харизматичного іміджу, оскільки В. Чорновіл умів не тільки говорити, але й слухати, і реагував на те, що відбувається навколо. Його харизматичний імідж багато в чому залежить від апеляції до громадської думки як єдино справедливого й невідчуженого судді. Вона, на думку Г. Почепцова, є сумарним вектором: раптово в суспільстві починає домінувати одне з можливих уявлень, відтісняючи інших на маргінальні позиції. Завдання харизматичного лідера полягає в тому, щоб схопити домінанту намічених змін у громадській думці й виступити в період кризи в керівних функціях [10].

Апелятивність експлікується у мовленні харизматичного В. Чорновола за допомогою відповідного набору вербальних, кінетичних засобів. Через те, що об'єкт дослідження становлять тільки друковані виступи, промови й звернення, нами досліджуються тільки вербальні

засоби експліцитної та імпліцитної апеляції. Крім того, можна виділити засоби харизматичної та загальної апелятивності, які суттєво відрізнятимуться змістовими категоріями, оскільки перша — це апеляція до ідеалів, цінностей, а інша — мовне оформлення, форми заклику тощо.

Приналежність В. Чорновола як харизматичного лідера до партії НРУ зобов'язує його дотримуватися ряду певних комунікативних тактик. Так, із самого початку виступів він указує не конкретний привід для виступу, а мотив, що ним рухає в цей момент. При цьому підкреслює глобальну репрезентативність свого виступу, вказуючи на принадлежність не до конкретної партії, фракції або угруповання, а до всього народу, нації, від імені якої він говорить і чий інтереси він представляє, при цьому уникає прояву особистісних мотивів і намірів, наполягаючи на своїй соціальній значимості й відповідальності, соціальної ангажованості за правилом «я представляю інтереси всіх прошарків суспільства в цілому». Як лідер партії він вважав, що на першому плані повинна рухівців об'єднувати ідея. Чорноволом рухає основний мотив — його власна глибока (непорушна) *віра-переконаність* у правильності його поглядів і вчинених ним дій, спрямованих, насамперед, на зміни структур і відносин вищого порядку (державних, соціальних, моральних), які мають глобальний і месіанський характер [8, 127]. Він переконаний, що зможе разом із своїми однопартійцями відстояти Рух. Виступає ідейним фанатиком своєї організації, сам готовий на самопожертву і вимагає того від інших: «Але у нас, у фракції Руху.. кілька людей, порушивши дисципліну партії, голосували за відставку уряду, — тоді коли відставки тієї не можна було робити. Може, тепер вона на часі, але тоді не можна було цього робити. Це мали зрозуміти ті, хто хоч трошки турбувався про долю України» [14, 597]. Як політик В. Чорновіл аналізує політичну ситуацію, яка склалася в суспільстві, наголошує на відсутності політичної культури: «Що в нас нині відбувається в суспільстві?.. так званий період первісного нагромадження капіталу, коли оті моргани, рокфелери стріляли один в одного з-за рогу, обкрадали один одного, були бандитами. Потім, награвували гроші, стали великими моралістами. Тепер вони створюють партії, фонди і заохочують парламентаризм. Я не буду говорити про Лазаренка, — крім Лазаренка є ще багато інших. Але, зумівши на нашій біді сьогодні нажити капітали,

ці люди захотіли ще й мати владу. Наші ж виборці не зіпсовані демократією, легко купуються, — бо ми дуже бідні...» [14, 596].

Публіцист усвідомлено презентує себе окремою політичною силою, що протистоїть офіційним партійним, комуністичним і соціалістичним силам, партії регіонів. Він пропагує не лише власну платформу, прогресивні демократичні ідеї, а й виголошує ті засади, на яких вибудовує цю політику. Виступає перед виборцями, намагається роз'яснити розстановку політичних сил, певні угоди, документи, які підписує влада. Так, аналізуючи історію Руху, В. Чорновіл наголошує на необхідності переходу і перетворення цієї великої політичної сили, що здобула Акт незалежності, Декларацію про державний суверенітет України на політичну партію, що й було зроблено в 1992 році: «Але з того часу почалися і наші проблеми, бо в Русі були люди, які виступали проти цього. Вони були за те, щоб існувала така собі загальна аморфна організація, де можна було б вийти на трибуну, про все поговорити, але де не обов'язкова дисципліна і де можна на виборах агітувати за одного й за другого в одній і тій же організації, як було 1991 року... ви знаєте, яким шляхом швидких ринкових перетворень пішли ці країни. А ми, — як ми, українці, вміємо, — почали між собою буцкати лобами. У результаті віддали старій комуністичній номенклатурі владу... коли б ми тоді наполягли на виборах до парламенту, а не тягли три роки, був би абсолютно демократичний парламент, й історія України пішла б абсолютно іншим шляхом...» [14, 596].

Автор-політик поєднує не лише знання історії, політики, а й юриспруденції. Такий образ розкривається через власну теоретичну думку, висловлену в діалозі або монолозі, зверненні, акцентовану рядом окличних фігур та аргументацією. Так, у заяві «Рух, не мовчи! Ця угода — зрада...» [14]. В. Чорновіл виступає за ратифікацію договору між Україною та Росією як базового документу для подальшої нормалізації добросусідських відносин між державами через визнання Російською Федерацією основного положення Гельсінських угод стосовно територіальної цілісності Української держави та недоторканності її кордонів. Однак як юрист виступає проти підписання з порушенням Конституції України угод з Росією щодо Чорноморського флоту, які не відповідають національним інтересам України, погіршують ситуацію в Криму, стають перешкодою на шляху інтеграції України в європейські структури. У такій заяві виражається архе-

тип анігілятивної рівності і вирішується він через проблему сучасного світу ворогів. Політик наголошує на зрадах інтересів України через архетип індивідуально-біологічного виживання.

Успіх комунікації зі своїми прихильниками, вибір мовної стратегії і тактики у будь-яких політичних зверненнях В. Чорновола забезпечується мотивацією дій адресанта — харизматичного лідера: він — послідовний патріот своєї батьківщини. Займенникові конструкції особових та присвійних займенників, так звані *ми*-форми, постійно вказують на авторову приналежність до свого народу та патріотизм: «Ми — український народ. Так записано в Конституції, яку, нарешті, отримала Україна. З прийняттям конституції ми стали громадянами повноцінної незалежної держави» [14, 273]. Публіцист звертається до експліцитних засобів харизматичного апелювання, серед яких апелювання до Господа Бога; народу, нації; історичного авторитету; віри-переконання; єдності; «питань часу»: «У наших серцях не гасне віра у Воскресіння Христове, у Воскресіння народу, у прийдешню велич нашої воскреслої держави. Хіба ми гірші за сусідів, які успішно долають труднощі посткомуністичного часу і виходять на дорогу європейської цивілізації?» [16]. Як справжній харизматик-месія пророкує розвиток своєї країни: «Як воскреслий Ісус ніколи знову не вернеться на Голгофу, так немає дороги назад, в імперську темряву, нашому багатостраждальному народові» [16], а від своїх прихильників вимагає самозречення та самопожертви для досягнення світлого майбутнього України.

Інші апелятивні засоби, що підкреслюють думку про особливе призначення рухівців, єдність політичної сили з допомогою модальних дієслів, — архетипи тотожності істини і влади сили: «Нещодавно рухівська конференція ухвалила “Програму боротьби з бідністю”. Ми втілимо цю програму, якщо переберемо владу. А владу ми переберемо лише спільно з іншими національно-демократичними, реформаторськими силами. Рух говорить: “Щоб перемогти, треба об’єднатися”. Разом з Конгресом української інтелігенції, “Просвітою”, Всеукраїнським об’єднанням ветеранів ми створюємо виборче об’єднання. Період дрібнопартійності і дрібно лідерства завершується. Політичне майбутнє — за кількома потужними партіями, котрі змагатимуться демократичними методами за право керувати країною, щоб покращити життя громадян» [14, 274], або пророцтво майбутнього, єдиного

шляху, «який веде до нормальних, цивілізованих політики й економіки, добробуту і людської гідності. Цим шляхом ми йдемо разом» [14, 274].

У виступах перед виборцями на мітингах тощо він, використовуючи аргументацію, апелювання до історії, факти, цитування радянських лідерів, авторитет світу ворогів, таких як Ленін, Сталін, Троцький, викриває радянську систему, насичує свій виступ знищувальним пафосом тощо [14]. Концепцію історії осмислює через світ сучасних ворогів (комуністи, регіонали), проводить історичні паралелі з тоталітарною системою, натомість обожнює українських патріотів, гетьманів тощо. Однак і їх осмислює об'єктивно, без певного ореолу, аналізує їх помилки тощо. Так підрядне речення умови, в якому тричі використано сполучник *якби* та умовний спосіб дієслів засвідчує раціональне осмислення хибних вчинків Б. Хмельницького, Карла XII, жаль з приводу поразки УНР і того, що Україна досі не найбагатша, найдемократичніша держава Європи.

Питання часу його хвилюють насамперед як лідера політичної партії, який вибудовує стратегічний план і адекватно реагує на суспільні проблеми Як політик він знається на нагальних проблемах суспільства і адекватно реагує на них: «Наші колеги і друзі — рухівці виявили велику мужність і послідовність в обстоюванні саме народної, а не прокомуністичної чи “пропрезидентської” Конституції. Нині дуже важливо прийняти ті закони, які допомогли б поставити на ноги економіку, створити умови для нормального життя громадян» [14, 273].

До світу ворогів він відносить не тільки зовнішніх, а насамперед внутрішніх, зокрема політиків-маргіналів, руйнівників, зрадників, засуджуючи їх індивідуалізм та антидержавницькі дії: «Але чи можуть плідно працювати над законопроектами ті, хто блокував прийняття Конституції, хто відмовився присягнути на вірність Україні, хто навіть не приховує своїх руйнівних намірів? Звичайно, ні. Наш парламент ухвалює добрі закони, тільки коли демократам-реформаторам в ньому вдається об'єднатися... і в уряді, й серед керівників місцевої влади дуже мало справжніх державників, які дбають про інтереси країни, про людей, а не про себе» [14, 273].

У створенні образу харизматика, політика-лідера, патріота використовуються і імпліцитні харизматичні смисли апелювання, як-то пророкування, завбачення майбутнього розвитку країни; вимоги

самозречення та самопожертви; творення аури спротиву, люті, гніву проти світу ворогів; вибір за мету дій того, що об'єднує, а не того, що роз'єднує; непохитне переконання в тому, що він є єдино вірним у потрібному місці у потрібний час. Як політик публіцист звертається до виборців, використовуючи патетику, поруйнування архетипів уречевленого і зміну їх процесуальними, заклики до боротьби тощо.

Отже, дискурсивні характеристики публіцистичної комунікації В. Чорновола визначаються його опозиційним відношенням до влади, високою національною самосвідомістю, жертвністю, патетикою й закличністю. Харизма як ефективний чинник комунікації В. Чорновола, впливу на громадську думку, емоційного керування масами породжена дисидентським рухом, її особливість у тому, що він став виразником галицької моделі державності на українському рівні. Його мотиваційні настанови в період кризи визначалися вірою в Україну, її народ, особливий шлях розвитку нації. Символічні характеристики особистості В. Чорновола — харизматик-інтелігент, природжений вождь, наївний романтик, символ української національної ідеї. Використовуючи такі експліцитні засоби, як апелювання до Господа Бога, народу, нації, історичного авторитету, єдності, він твердить, що українці гідні й будуть одним з найкращих європейських народів. Як активний політик постійно звертається до «питань часу», постійно реагуючи на актуальні суспільні проблеми, виявляючи схвилюваність за їхнє вирішення. Через імпліцитні смисли апелювання, як-то вимоги самозречення та самопожертви, аури спротиву та гніву проти ворогів виявляється не тільки патріотизм, а й послідовність у боротьбі, войовничість, рішучість, максималізм тощо. Комунікативні наміри реалізовані через засоби загальної апелятивності: *ми*-форми, слогани, модальні дієслова, питальні, окличні речення тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер. — М. : Прогресс, 1990. — 808 с.
2. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. — М. ; Л., 2–25 октября 1979. — Депонировано ВИНТИ. — № 3734–79 Деп. — Вып. 2 : Пассионарность. — 287 с.
3. Деревінський В. Ф. Праці В. Чорновола — «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму» як джерело до вивчення радянських репресій

- 1965–1966 рр. / В. Ф. Деревінський // Магістеріум / Національний університет «Кієво-Могилянська академія». — К., 2007. — Вип. 28. Історичні студії. — С. 37–42.
4. *Журавлев А. Л.* Социальная психология : учебное пособие / А. Л. Журавлев. — М. : Высш. образование, 2006. — 416 с.
  5. *Здорова В. Й.* Теорія і методика журналістської творчості : підручник / В. Й. Здорова. — Л. : ПАІС, 2004. — 268 с.
  6. Новый объяснительный словарь синонимов русского языка / под общ. руководством акад. Ю. Д. Апресяна. — М. ; Вена : Языки славян. культуры ; Венский славист. альманах, 2004. — 1488 с.
  7. *Ортега-и-Гассет Х.* Восстание масс [Электронный ресурс] / Ортега-и-Гассет Х. — Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/gas_voss/index.php
  8. *Павлюк Л. С.* Риторика, ідеологія, персуазивна комунікація / Л. С. Павлюк. — Л. : ПАІС, 2007. — 168 с.
  9. *Петлюченко Н. В.* Харизматична особистість політичного лідера в просторі німецького та українського апелятивних дискурсів : зіставний аспект : автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.17 / Н. В. Петлюченко ; ОНУ імені І. І. Мечникова. — Одеса, 2010. — 32 с.
  10. *Почепцов Г. Г.* Имиджология / Г. Г. Почепцов. — М. ; К. : Рефл-бук-Ваклер, 2004. — 574 с.
  11. *Танюк Л.* Чорновіл не зробив політичних помилок / Л. Танюк, І. Жолобович // Українське слово. — 2002. — 19–25 груд. — С. 4.
  12. *Турмис В.* Він говорив, що думав, думав, що говорив [Електронний ресурс] / В. Турмис. — Режим доступу : http://www.drohobych.com.ua/index.php?option=com_content&task
  13. *Хейфец М.* Вячеслав Чорновіл — зковський генерал / М. Хейфец. — К., 1991. — 160 с.
  14. *Чорновіл В. М.* Пульс української незалежності : колонка редактора / В. М. Чорновіл. — К., 2000. — 624 с.
  15. *Яременко В.* Так починався В'ячеслав Чорновіл / В. Яременко, М. Коцюбинська // Чорновіл В. Твори : у 10 т. Т. 1 : Літературознавство. Критика. Журналістика — К., 2002. — 640 с.
  16. Народний рух України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.nru.org.ua/about/chornovil>